

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים, חוברת רביעית
אלול התשע"ח

ירושלים התשע"ח

תוכן העניינים

	מאמרים	
	זהר עמר ותמר רוזמרין-זאב	
	ברבורים ותוכיים: שמות מוטעים שהתקבעו בעברית	
365	בת ימינו	
	שמחה גרשון בורר	
	בא לתקן ונמצא מקלקל: תיקונים לקויים בהגהות	
385	שבכתב יד קאופמן למשנה	
	אדם בן-נון	
	משנת עוזירי: כתב יד של המשנה בניקוד מסורת	
393	מרכז תימן	
	נוגה אילני	
	התניות מורפולוגיות לחזרה על מילת היחס לפני	
427	חלקי משפט חוזרים	
	רות שטרן	
	"השמועה הטובה ההגיעה": תווית היידוע הפותחת	
456	פסוקית זיקה נוטה בעבר	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אלכסיי (אליהו) יודיצקי	
	ונורית שובל-דודאי	
493	לפתרון התיבות "אבהטס" ו"אמבטיס"	
	אמיר געש	
	עוד על המונח פועל בתשובות דונש בן לברט על	
497	מנחם בן סרוק	
	ביקורות	
	נחם אילן	
505	אוצר של עיונים ותובנות	
	יהודית הנשקה	
	לשונם ותרבותם של יהודי המגרב: מחקר מרובה	
516	פנים	
	אהרן ממזן	
	מילון המרכיב העברי בחפיתייח מאת יעקב	
522	בן-טולילה	
	ספרים שנתקבלו במערכת	
536		
V	תקצירים באנגלית	

ברבורים ותוכיים:

שמות מוטעים שהתקבעו בעברית בת ימינו

המאמר מוקדש לזכרו של
דוד (דודיק) טלשיר ז"ל

זיהוי צמחים ובעלי חיים הנזכרים במקרא הוא מלאכה קשה ומורכבת. מרחק אלפי השנים מאז כתיבת הטקסט והריחוק הגאוגרפי והתרבותי של הפרשנים לדורותיהם ממקור היצירה המקורית גרמו לעיתים לניתוקן של שרשרות מסורות הלשון האוטנטיות. לכן הזיהוי של כמה שמות מקראיים אינו ברור דיו ונתון לפרשנות. במידה מסוימת המינוח של הצומח והחי בעברית בת ימינו הוא בבחינת שחזור, פרי עמלם של פילולוגים-ארכאולוגים שתררו במקורות וניסו לקלוע לכוונת המספר המקראי. הללו הלכו בעקבות תילי השערות ופרשנויות של המתרגמים והפרשנים שקדמו להם. אומנם בימינו יש בידי החוקר כלי מחקר המסייעים לו במלאכת הזיהוי, כגון ניתוח טקסטואלי, בלשנות, מחקר השוואתי של תרבויות עמי קדם, ממצא ארכאולוגי ועוד,¹ אולם בסופו של דבר אין תחליף מדעי מהימן להשתמרותם של מסורות הזיהוי של שמות הצמחים ובעלי החיים המקראיים. מחקרים שבחנו את קביעות החוקרים בדבר זיהוי הצומח והחי מן המקרא הראו שרק כשליש מהן סבירות מאוד, כלומר ודאיות או קרובות להיות ודאיות, והשאר הן בגדר זיהוי אפשרי הנתון לפרשנויות אחדות. לצד אלה יש שמות שאין אפשרות לזהותם באמצעות המידע שעומד לרשותנו כיום.² דרכם של השמות המקראיים לעברית בת ימינו ארוכה ומפותלת. גורלם של שמות עשוי להיקבע לדורות בעטיין של נסיבות שונות, ולא מעט הדבר תלוי ב"מזל".³ מתברר שמחדשי הלשון העברית בעת החדשה לא תמיד הקפידו על טיב המידע שעמד לפניהם, וכאשר לא פעלו על פי כללי מחקר ומתודה זהירה התוצאה הייתה התקבעות שמות צמחים ובעלי חיים שבטעות יסודם. כך הוא למשל בדבר זיהוי ה"ערמון" המקראי וה"אפרסמון" הנזכר בלשון חז"ל.⁴

1. על המתודה של זיהוי מונחי הצומח והחי ראה למשל פליקס, עולם הצומח, עמ' 3–12; דור, החי, עמ' 6–20; קנסדל, חיות, עמ' 13–18.
2. עמר, צמחי, עמ' 75–76; דיין, החי, עמ' 373–377.
3. לדוגמאות אחדות ראה טלשיר, שמות חיים, עמ' 47–64 (על הנשר והעיט), 75–94 (הצב החרדון והקרפדה).
4. עמר, צמחי, עמ' 105.

במאמר זה נבקש להציג שני שמות של עופות הנזכרים במקרא שהיה להם פירוש מוסכם פחות או יותר, והוא השתמר עד לעת החדשה, אך בשל נסיבות מסוימות הוא נדחק, והשמות הוסבו בטעות לשמות עופות אחרים.

ברבורים

הברבורים נזכרים פעם אחת במקרא, בתיאור המאכלים שהיו עולים על שולחנו של המלך שלמה בכל יום: "עֲשֶׂה בְּקֶר בְּרָאִים וְעֲשִׂיִם בְּקֶר רְעִי וּמֵאָה צֶאֱן לְבַד מֵאֵיל וְצִבִי וַיִּחְמֹר וַיִּבְרָבְרִים אֲבוּסִים" (מל"א ה 5). בתחילה נמנים בפסוק בעלי חיים מבויתים, בקר וצאן, לאחר מכן נמנים חיות בר טהורות שניצודו למאכל,⁵ ולבסוף – עופות. ההקשר בתחילת הפסוק, של בקר מפוטם,⁶ מלמד שגם בסופו מדובר בברבורים שאוכלים היטב ומולעטים במזון המוגש להם בכלי המכונה אָבוּס.⁷ בקר כזה מכונה בשם "שור אָבוּס" (מש' טו 17).⁸ ייתכן שהוראת המילה בְּרָבְרִים היא 'ברורים',⁹ עופות מובחרים.¹⁰ ולצד זה פירושו של יוסף בן מתתיהו ל"ברבורים אבוּסִים" יוצא דופן – "עופות ודגים".¹¹

הזיהויים בתרגומים ובפרשנות המסורתית

להלן נבחן את התרגומים והפירושים השונים ל"ברבורים אבוּסִים". תרגום השבעים: ὄρνιθων ἐκλεκτων, σιτευτά, 'עופות מובחרים, מפוטמים'. תרגום הוולגטה: avium altilium, 'עופות מפוטמים'. כך הוא גם בתרגום הארמי: "עופיא פטימא". בתלמוד הבבלי נחלקו אם מדובר בעופות שמואבסים בכפייה או מרצון. לדעת ר' יוחנן מדובר בבעלי חיים האוכלים בשפע ואינם מנוצלים לעבודה או לפיריון. נראה שלדעתו מדובר בתרנגולות מפוטמות:

מאי ברבורים אבוּסִים? אמר רב: שאובסים אותן בעל כרחן. ושמואל אמר: שאבוּסִים ועומדים מאליהם. ורבי יוחנן אמר: מביאין תור ממרעיתו בדלא

5. בוכניק, ברעוז ועמר, זיהוי החיות.
6. בקר בריא הוא בקר שמן (על פי יח' לד 20); והשווה לפרות "בריאות בשר" (בר' מא 2). אולם נראה שכאן קיימת הבחנה בין בקר "בריא" המפוטם כנראה במכלאות ובין הבקר הרועה באחו.
7. ישעיהו א 3; משלי יד 4; איוב לט 9.
8. פרשנים אחדים סברו שהברבורים הם למעשה שור בר מפוטם ולא עוף; ראה קרא, פירוש, עמ' 10. אבן ג'נאח כבר ציין שהמילה אבוּס מכוונת לבעלי ארבע רגליים ולא לעוף, אך לא הוציא מכלל אפשרות שהמקרא אכן ציין זאת בדרך השאלה; ראה אבן ג'נאח, שורשים, עמ' 117.
9. השווה: "צאן שש בָּרְרוֹת" (נחמ' ה 18).
10. לגבי האטימולוגיה של המילה ברבורים ניתנו השערות שונות: מהשורש בר"ר 'נקי, בהיר', על שם נוצותיו הלבנות-ברות; בשל קול העוף – בערבית بربير הוא כינוי לצווחה, צעקה או דיבור קולני. וראה עוד מרקוס, ברזילי, עמ' 261.
11. קדמוניות היהודים, ספר שמיני, 40 (עמ' 271).

אניס, ותרנגולת מאשפתה בדלא אניסא. אמר רבי יוחנן: מובחר שבבהמות – שור, מובחר שבעופות – תרנגולת.¹²

במדרש מוסבר שמדובר ב"עוף גדול נאה ומשובח" שהובא מ"ברבריא" – כנראה אזור צפון אפריקה – ומכאן מקור השם ברבורים.¹³ רש"י מזהה את הברבורים עם תרנגולים מפותמים.¹⁴ במדרש מאוחר מובא בשם ר' אליעזר שמדובר בפסיונים.¹⁵ לעומת זאת במילונו של רס"ג רשום מעל המילה ברברים *اورز*, כלומר 'אווזים'.¹⁶ כך מובא גם במילונו של בן-זאב בשנת 1816: "והנכון שהם אוזים (גענזע) ונקראו כן על קול הברתם".¹⁷

רד"ק מביא את הפירושים של חז"ל ומוסיף: "וי"מ כי הם העופות המסורסים כי הם שמנים מהאחרים".¹⁸ פיטום עופות באמצעות סירוס היה מקובל בתקופת חז"ל. אומנם על פי ההלכה אסור לסרס בעלי חיים (וי' כב 24), אך בדיעבד מותר להשתמש בהם לאכילה, כדין תוצר כלאיים.¹⁹ לכן נהגו לאכול בשר בעלי חיים שסירוסם נעשה בידי הגויים, אבל אסור לבקש מהם לעשות זאת.²⁰ ייתכן אפוא שהפירוש הקושר עופות אלה ל"ברבריא" אינו מכוון רק למקור השם הראשוני, אלא ביקש להדגיש שעופות אלה הובאו בפועל לשלמה כמנחה מידי נוכרים מחוץ לממלכת ישראל, ומלאכת הסירוס הזאת לא נעשתה בהם בארץ. מכל מקום, בתקופת חז"ל פיטום עופות באמצעות סירוס מתואר בספרות היוונית והרומית בקשר לתרנגולים בלבד שנקראו Capon.²¹ גם ר' יצחק אברבנאל מזהה את "ברבורים אבוסים" עם תרנגולים מסורסים: "הם העופות השמנים המפותמים על ידי בני אדם בבית וחז"ל אמרו שהם

12. בבא מציעא פו ע"ב. במשנה מובא שהיה בירושלים "שוק של פטמין" (עירובין י, ט), ונחלקו המפרשים אם מדובר במכירת עופות מפותמים או בבשמים וקטורת. רש"י מבאר בפירושו לתלמוד (שם) כיצד נעשה הפיטום בכפיה: "תוחבין להם מאכל בפיהם בחזקה".
13. קהלת רבה ב, ז.
14. בבא מציעא פו ע"א.
15. אייזנשטיין, אוצר, עמ' 529.
16. רס"ג, האגרון, עמ' 200. זיהוי זה מופיע גם במילונו של אבן פרחון (מחברת, עמ' יא): "אוזות מפותמים".
17. בן-זאב, אוצר, ערך ברבר.
18. פירוש רד"ק למלכים א ה 3–4; וכן ראה בן שלמה, פירוש, עמ' מח. עוד על סירוס בעלי חיים לצורך פיטום ראה עמר, סירוס.
19. ספרא, אמור ז; בבלי, חולין קטו ע"א; תוספות לחולין קטו ע"א, ד"ה "כל שתיעבתי".
20. ראה דברי הרמב"ם: "אסור לומר לגוי לסרס בהמה שלנו ואם לקחה מעצמו לסרס אותה – מותר" (הלכות איסורי ביאה טז, יג). בתלמוד נשאל הדין בעניין נוכרים שהיו מיודדים עם יהודים והם ידעו שנאסר עליהם לעשות סירוס. לכן הם היו כביכול גונבים מהם את בהמותיהם ומסרסים אותם כדי שיהיה קל יותר לעבוד איתם ואחר כך היו מחזירים אותם ליהודים (בבלי, בבא קמא צ ע"ב).
21. אריסטו, עבודות, IX 50 (עמ' 981); וארו, חקלאות, III ix (עמ' 3–4); קולומלה, חקלאות, III, ii (עמ' 3); פליניוס, היסטוריה, X 50 (עמ' 324).

התרנגולים הנפרדים מן הנקבות שהם שמנים מאד הנקראים קאפוני"ש".²² זיהוי זה היה מקובל גם במילונים האיטלקיים מן המאה השש-עשרה והשבע-עשרה, כמו של ר' דוד פומיס,²³ ר' יהודה אריה ממודנה²⁴ ור' נתן הנובר.²⁵ בספר סגולות שנכתב בירושלים מוזכרת אכן שבמעי התרנגולת: "ויותר נמצאת בסריסים הנקראים ברבורים".²⁶ תיאור סירוס התרנגולים לצורך פיטום מופיע אצל מנדלי, המזהה אותם עם "ברבורים אבוסים": "מכל האפרוחים המגודלים ישאירו לרוב את הנקבות ואת הזכרים ישחטו או יסרסו, לעשות מהם ברבורים אבוסים. את הדבר הזה יעשו להם בעת החליפו נוצת זנבם בפעם ראשונה, יחתכו בטנם בשכין ויוציאו שני שקדים לבנים בגודל הפול וישובו לתפור עור הפצע שנית".²⁷

הברבור לאור המציאות המקראית

סיכום הפרשנויות הקדומות מראה על הסכמה שמדובר בעופות מפותמים באופן כללי או בעוף מסוים – אווזים או תרנגולים. הדיון נסוב על אופן הפיטום – בהאכלה מרצון או בכפייה או באמצעות סירוס.

מבחינת המציאות ההיסטורית נראה שמדובר באווזים מפותמים, שכן יש עדויות ברורות על האבסה של מינים שונים של אווזים ככלובים ובמכלאות גדולות, בעיקר אווז הבית (Anser anser).²⁸ האווזים ניזונים מגרגירים שמפזרים להם ושותים ממכלי מים או שהם מולעטים באמצעות החדרת מזון בכוח דרך הלוע שלהם. עדויות לכך יש בציורי קיר ובתבליטים ממצרים העתיקה בתקופות שונות²⁹ ובשרידי עצמות אווז הבית.³⁰ בארץ ישראל נמצאו בתל אלפארעה (הדרומי) לוחות שנהב מסוף תקופת הברונזה (המאה השתי-עשרה עד המאה השלוש-עשרה לפסה"ג), ובהם מגולפים אנשים הנושאים בידיהם מנחה של אווזים. סצנה דומה מגולפת על שנהב נמצאה במגידו מתקופת הברזל (כנראה מן המאה התשיעית לפסה"ג, בקירוב לזמנו של שלמה המלך), כחלק מאוסף קרום יותר מימי רעמסס השלישי (המאה

22. אברבנאל, פירוש, עמ' 130. ר' מאיר אלדבי מציין את הסגולות הרפואיות של בשר התרנגולים וכותב כך: "והברבורים מרבים הלחות והפסדיהם. והמשובח שבעופות הם התרנגולת והתרנגולים ויותר הסריסים שמולידים דם טוב"; ראה אלדבי, שבילי אמונה, עמ' רצא (סוף נתיב חמישי), ערך תרנגולת.

23. פומיס, צמח דוד, יב ע"ב.

24. מודנה, גלות, עמ' 46.

25. הנובר, שפה ברורה, עמ' 18.

26. בן-אליעזר, רפואה, צ ע"ב.

27. אברמוביץ, הטבע, עמ' 253. ההדגשה משלנו.

28. יש עדויות נדירות יותר, ממצרים, על גידול של אווז לבן-מצח (Anser albifrons) ושל אווז האחו (Anser fabalis); ראה הוליאן, הציפורים, עמ' 57–60.

29. ברואר ורדפורד, צמחים, עמ' 121–122; הוליאן, הציפורים, עמ' 54–56.

30. שם, עמ' 140.

השתיים-עשרה לפסה"נ).³¹ מלבד אלה נמצאה בתל לכיש כמות רבה של עצמות אווז מתקופת הברונזה המאוחרת. ניתוח הממצא מורה שהאווזים היו חלק מסל המזונות של אוכלוסיית העילית המקומית שהתגוררה באתר והושפעה מהמנהגים שהיו מקובלים במצרים.³² ממצאים אחרים של עצמות אווז נמצאו גם בתל מיכל, בתל גריסה מתקופת הברונזה המאוחרת³³ ובתל רחוב, בתל שילה, בתל באר שבע ובאתרים נוספים מתקופת הברזל.³⁴

האפשרות שמדובר בתרנגולים מפותמים סבירה פחות. העדויות השונות – אפיגרפיות וארכאולוגיות – מעידות שעוף זה היה מוכר מעט מאוד בתקופת הברזל והוא שימש לראווה, כחיית מחמד ולקרבות תרנגולים. רק בתקופה ההלניסטית-רומית הוא נפוץ בתפריט המזון.³⁵ גם האפשרות שמדובר במיני הסוג *Cygnus* המכונה בימינו בשם ברבור אינה סבירה, מדובר בחורפים נדירים בישראל, ואין ראיות שהם שימשו לאכילה בעבר בארץ ישראל.

זיהוי הברבורים בעת החדשה

במחקר המודרני הועלו שלל הצעות זיהוי לברבורים שבמקרא: אווז, ברווז, אפרוחי תרנגול, פרגית,³⁶ פניניה,³⁷ תרנגול הודו,³⁸ בונה,³⁹ זאב.⁴⁰ הזיהוי עם הברווז הידוע כיום בשם ברברי (ברווז מוסקובי), אינו אפשרי מפני שמוצאו מהעולם החדש.⁴¹

31. פטרי, תל-פארה, עמ' 19, 55; לאוד, מגידו, עמ' 33, 162.
32. קרץ', אווז.
33. שדה, החי, עמ' 62–63, 74–75.
34. שם, עמ' 84, 87, 123, 129.
35. ביליק, התרנגול; עמר, מסורת, עמ' 199–200; בוכניק בר-עוז ורייך, תרנגול.
36. גזניוס, עברית, עמ' 173.
37. בוכהרט מזכיר את הזיהוי עם הפניניה, אם כי הוא נוטה לצד הזיהוי המסורתי עם תרנגולים מפותמים או מסורסים; ראה בוכהרט, חיות, עמ' 111. זיהוי זה נובע מההנחה שמוצאו של עוף זה מצפון אפריקה, כלומר מאזור ברבריה. שלשיר סבר שאולי חז"ל (קהלת רבה ב, ז) התכוונו לעוף זה בקשר לברבורים אבוסיים, אם כי הוא מסתפק אם זו המשמעות המקראית המקורית; ראה שלשיר, שומרונים, עמ' 265. אכן, עוף זה בוית כנראה רק במאה החמישית לפסה"נ והתפשט בתקופה ההלניסטית-רומית; ראה עמר, מסורת, עמ' 103.
38. טריסטרום, ההיסטוריה, עמ' 220–221.
39. זיהוי זה מופיע אצל ר' בנימין מוספיא כמוסף הערוך, ערך ביברי. ייתכן שהזיהוי עם הבונה (Castor) נובע מהגרסה המובאת למשל במדרש הגדול: "מאי ברבורים [...] עוף טהור מעולה היה בא מן ביברי"; ראה מדרש הגדול, עמ' רצה (לבראשית יח, ז). ביבר מזכיר את beaver (בונה) באנגלית, שהתגלגל מהאנגלית העתיקה מהשם bebr. מדובר בבעל חיים טמא שאינו מתאים משום בחינה לברבור המקראי.
40. ביליק, התרנגול, עמ' 67. זיהוי זה מושפע מהאכרית, שבה זאב הוא barbaru; ראה ריינר, מילון, עמ' 108.
41. עמר, מסורת, עמ' 147–156.

חוקרים אחדים שהכירו את המציאות ההיסטורית והארכאולוגית קבעו בצדק שהזיהוי המסתבר ביותר לברבורים במקרא הוא אווזים או ברווזים.⁴²

הברבור בעברית בת ימינו

כיצד אפוא נקבע השם ברבור בעברית בת ימינו לציון עוף מהסוג (Swan) Cygnus (באנגלית)? קשה לדעת מי היה הראשון שכינה עוף זה כך, שהרי עד ראשית המאה התשע-עשרה הייתה הסכמה שמדובר בתרנגולים מפותמים או באווזים. אוואלד ציין בשנת 1847 בתיאור ההיסטוריה של עם ישראל כי הברבורים האבוסים של שלמה המלך הם Schwäne,⁴³ כלומר Swans.⁴⁴ זיהוי זה, שלפי שעה הוא הראשון מסוגו, ככל הנראה הלך והשתרש אט אט במילונים השונים ובקרב פרשנים רבים. כך למשל בתרגום הספר של אוואלד לאנגלית מ-1878 גם כן נכתב Sawns.⁴⁵ לזיהוין, שאת כתביו קראו זואולוגים רבים ובעלי השפעה על הלשון העברית,⁴⁶ ציין בשנת 1858 בהערה שיש מפרשים שהברבור הוא Schwan.⁴⁷ זיהוי זה מופיע עם שאר הזיהויים שצינו לעיל אצל חוקרים נוספים החל מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.⁴⁸ פירוש כזה הובא גם בחיבור של יהושע שטיינברג משנת 1896.⁴⁹ הוא ציין שבסורית ורורא משמעו Schwan, אולם ככל הידוע אין בסיס לאמירה זו.

חיזוק להנחה שהשם ברבור השתרש בשנים אלה ניתן למצוא במילוניו של גרזובסקי. במילון הרוסי-עברי שלו משנת 1900 הוצג הזיהוי שכנראה כבר היה מקובל בעברית, ולפיו הברבור הוא Swan = лебедь,⁵⁰ גם ב"מלון עברי" שפורסם בשנת 1918 הוצג זיהוי זה.⁵¹ אלא שבטייטסה למילון העברי, בכתב ידו של גרזובסקי, מובאת גם הדעה המסורתית כי הברבור הוא האווז או התרנגולת: "שם עוף [...] ל"ק [לדעת קצת] תרנגול או אווז, ולד"ק [ולדעת קצת] אווז הצח מן המים הנקרא שוואן".⁵²

42. למשל גזניוס, עברית, עמ' 173; בודנהיימר, ברבורים; בודנהיימר, החי, עמ' 382-384; פליקס, החי, עמ' 60; דור, החי, עמ' 125.
43. אוואלד וקרפנטר, ההיסטוריה, עמ' 105.
44. הרב אריה קפלן זיהה את התנשמת המקראית עם הברבור של ימינו, Swan; ראה קפלן, תורת חיים, עמ' 550.
45. אוואלד וקרפנטר, ההיסטוריה, עמ' 295.
46. בהם מנדלי מוכר ספרים, כמצוין כמה פעמים ב"תולדות הטבע"; ראה אברמוביץ, הטבע, עמ' 3 (פתח דבר).
47. לזיהוין, הזואולוגיה, עמ' 194.
48. למשל טריסטרם, ההיסטוריה, עמ' 220; אברמוביץ, הטבע, עמ' 434.
49. שטיינברג, האורים, עמ' 116.
50. גרזובסקי, מילון, עמ' 110.
51. גרזובסקי וילין, מילון עברי, עמ' 43.
52. ארכיון יהושע חנא רבניצקי, ARC. 4*1185 3 113, מלון גרזובסקי, הספרייה הלאומית, עמ' 120.

לא ידועה השנה המדויקת שבה כתב גרזובסקי שורות אלו, אבל בהתאם למועד פרסום שני המילונים – הרוסי והעברי (שבו כבר אימץ גרזובסקי את הדעה כי הברבור הוא Swan) – יש להניח שהטיוטה נכתבה בשלהי המאה התשע-עשרה. בפרק הזמן שחלף בין כתיבת הטיוטה לבין פרסום המהדורות הסופיות הכריע גרזובסקי, משיקולים נסתרים מעינינו, שהברבור הוא Swan. מילון הכיס של גרזובסקי משנת 1900 נכתב בהשתתפות יוסף קלוזנר, שלימים היה לעורך המדעי של ועד הלשון העברית ולנשיא הוועד, עד הקמת האקדמיה ללשון העברית. אף בן-יהודה, במילון הכיס שלו משנת 1901, שהושפע מכתביו של שטיינברג, פירש כך את ברבור.⁵³ גם במילון הרוסי-עברי של אברהם כהנא משנת 1907 הברבור הוא Swan.⁵⁴ זיהויים מחודשים אלו הוסיפו ונאספו בזה אחר זה ובחלוף הזמן השכיחו את הפרשנות הקלאסית המסורתית שנקטעה במאה התשע-עשרה, ולפיה הברבור הוא האווז. תחילה נעלמה הפרשנות המסורתית מהמילונים, ואחר כך נפקדה גם מספרי הזואולוגיה.

הכינוי של Swan כשם פרטי לברבור חדר כאמור מאוחר יותר לספרות הזואולוגית. בעבר הוא כנראה נכלל בשם קיבוצי של האווז. בחיבורים של המשכילים באירופה החל מהמחצית של המאה השמונה-עשרה הוא נקרא בשם "האווז הגדול".⁵⁵ אבל בספרי הזואולוגיה שיצאו בשנות העשרים של המאה שעברה כבר נוקטים המחברים לשון ברבור בכוונה ל-Swan.⁵⁶

מכאן הדרך להיקלטות הזיהוי החדש – ברבור – בלשון העברית כבר הייתה סלולה. הזיהוי שהחל במחצית המאה התשע-עשרה הלך וגבר עד להטמעה מוחלטת בראשית המאה העשרים, כך מלמדים המילונים וספרי הזואולוגיה.

במחקר יש עיסוק גם בכשרותו של ה-Swan בעת החדשה. אהרני כינה את העוף המכונה בימינו "ברבור שר" (Cygna Cygnus = C. musicus) בשם תַּמָּה,⁵⁷ כשם העוף הטהור הנזכר בתלמוד בשם תימה.⁵⁸ רבי דוד צבי הופמן (1843–1921) הזכירו אגב כשרות השוואנענגאנזע, המכונה כיום "אווז ברבורי" (Anser cygnoides), בשמו הלועזי:

והם כמו שאר אווזים רק שיש להם צואר ארוך כמו העוף שנקרא שוואן [...] וא"כ אם יש מנהג במדינתנו לאכלן אין לנו כח לאסרן ובפרט שבתשובת

53. בן-יהודה, מילון, עמ' 131.

54. כהנא, מילון, עמ' 211.

55. לינדא, ראשית, יז ע"ב; שיינהאק, תולדות, עמ' קעה; אברמוביץ, הטבע, עמ' 385.

56. אוירבון, עולם, עמ' 72; אינהורן, בעלי החיים, עמ' 131; שפר, בעלי החיים, עמ' 52; מרגולין, זואולוגיה, עמ' 75.

57. אהרני, תורת החי, עמ' 220–221.

58. בבלי, חולין קמא ע"ב. קביעת השם בהשפעת הלשון הערבית, שבה נקרא ה-Cygnus בשם תם.

מהר"י ברונא סי' קמ"ה⁵⁹ כתב ע"ד העוף שקורין שוואוי"ן (וכנראה הוא שוואן שלנו) דפשוט הוא בכל העולם דעוף כשר הוא. ואף דלא ראיתי מימי שאוכלין עוף שוואן, מ"מ אין לי כח לאסור האווזים שצווארן דומה לאותו של שוואן אם כבר נהגו שם היתר.⁶⁰

גם בימינו ישנן עדויות על כשרות עוף זה.⁶¹

תוכיים

שתי פעמים מוזכרים התוכיים במקרא, אף הם בהקשר של שלמה המלך: "כי אָנִי תרשיש למלך בַּיִם עם אָנִי חירם אחת לשלש שנים תבוא אָנִי תרשיש נשאת זהב וכסף שנהבים וְקָפִים וְתַכְיִים" (מל"א י 22).⁶² התוכיים, עם שאר הסחורות – הזהב והכסף והשנהבים והקופים – הובאו לארץ ישראל אחת לשלוש שנים במסגרת עסקה חוצת גבולות וימים בין שלמה המלך למלך חירם. מבלי להידרש לזיהוי הסחורות הנקובות בפסוק, ולפי ההקשר המקראי, כבר ניתן להבחין כי מדובר בסחורות יקרות ערך שאינן מצויות במרחב הארץ-ישראלי. מתוך שלל הסחורות שהובאו על אונייית חירם נבקש לבחון את המסורות השונות בדבר השם תַכְיִים.⁶³ גם כאן פירושו של יוסף בן מתתיהו יוצא דופן, ולפיו התוכיים הם עבדים כושים.⁶⁴

הזיהויים בתרגומים ובפרשנות המסורתית

בתרגום השבעים אין עקיבות בתרגום תוכיים. בנוסח השבעים שבהקספלה: τρώων 'טווס', ובשבעים למלכים א: πελεκητών 'מסותתים', וזה התרגום הרגיל של אלמוגים, הצעה המתיישבת עם ההקשר שבפסוק – כסף, זהב ושנהבים. תרגום הוולגטה: pavos 'טווס'. תרגום יונתן ואונקלוס: "טווסין". אבן ג'נאח מביא את תרגום יונתן, ורד"ק מוסיף: "וטווס הוא העוף הנקרא בלע"ז פאוון".⁶⁵ רלב"ג ורש"י הולכים אף הם בדרך פרשנית זו ומפרשים "פאוון"א וטוסין", בהתאמה. פירוש מצודת ציון מוסיף ואומר: "הם העופות היפות מאוד בנוצותיהם בחלוף המראות והוא הטווס".⁶⁶

59. ר' ישראל ברונא, מגדולי פוסקי אשכנז במאה החמש-עשרה; ראה שו"ת מהר"י, סימן קמה, עמ' צד.
60. שו"ת מלמד, סימן יח. במהדורות מאוחרות הוסיפו המהרירים בצד המילה שוואנענגאנזע את המילה ברבור בסוגרים.
61. לוינגר, כשרות, עמ' 251.
62. ובמקבילה (דה"ב ט 21) – תוכיים.
63. לזיהוי הקופים והשנהבים ראה דין, החי, עמ' 145–148, 158–159.
64. קדמוניות היהודים, ספר שמיני, 40 (עמ' 285).
65. רד"ק למלכים א י 22.
66. מצודת ציון למלכים א י 22.

פרשנים נוספים מציגים חזית אחידה בנוגע לזהות התוכי, ובהם רבי יוסף קרא, המפרש "טוסיין".⁶⁷

רציפות המסורת שהתוכי הוא הטווס לא נקטעה גם בשלהי ימי הביניים. המילונים הראשונים מסכימים שהכוונה ל"פאוון", pauoni, 'טווס'.⁶⁸ מוצא המילה תוכי עשוי להיות מן הלשון הטמילית המדוברת בדרום-מזרח הודו, שם כונה הטווס (טוֹקַי) tókai. בהנחה שמוצאו של הטווס מהודו,⁶⁹ מציאות זו עולה בקנה אחד עם המסורת הפרשנית שהתוכי המקראי הוא הטווס של ימינו, בייחוד לאור העובדה שבמקרא יש מילים נוספות השאולות מטמילית.⁷⁰ כמו כן, באלף הראשון לפסה"ג דיברו בשפה הטמילית בדרום הודו ובמזרחה – באזורי המסחר הימי. פרק הזמן שנדרש לצי של שלמה המלך לערוך את סיבוב הפלגותיו לאספקת הסחורות, שלוש שנים, מתיישב עם לוח ההפלגות להודו התלוי ברוחות המונסון.⁷¹ בסיפורי ג'טקה (Jataka) הבודהיסטיים, שנכתבו כנראה כבר במאה הרביעית לספירה, מתואר ייצוא של טווסים באוניה למסופוטמיה.⁷²

התוכי לאור המציאות המקראית

על פי רוב הסכימו הפרשנים הקדומים כי התוכי שהעביר שלמה המלך באוניות תרשיש ארצה הוא הטווס של ימינו (Peacock). השאלה הנזעקת מהפרשנויות היא מיהי או מהי תרשיש המקראית שממנה הובאו התוכיים ויתר הסחורות. זיהוי תרשיש עם חבל ארץ המוכר בשם אחר כיום עשוי להקל את מלאכת הזיהוי. אם נדע את זהותה של תרשיש, נדע איזה בית גידול אופייני לה ואילו בעלי חיים גדלים בה. ייתכן שתרשיש שבפסוק היא אונייה או צי אוניות ששטו בים הגדול להביא סחורות כזהב וכסף, אך אין זה סותר שאוניות תרשיש באו למקום הקרוי תרשיש כדי להביא סחורות, ולכן נקראו כך.

תרשיש מוזכרת פעמים רבות במקרא כמשמעם שונים – שם מקום,⁷³ אבן חן יקרה⁷⁴ שם של אונייה גדולה או צי של אוניות.⁷⁵ אבל אפשר שיש קשר בין השלושה, כלומר היה מקום שנקרא תרשיש, ובו היו מחצבים ואבני חן שנקראו תרשיש, והאוניות שהפליגו לשם כונו אף הן בשם זה. אך גם אם נבקש להניח ש"אני-תרשיש" שבפסוקנו מציין מקום הקרוי תרשיש, לא נדע להצביע בוודאות על מקום שיסייע

67. מהר"י קרא למלכים א' י 22.

68. ראה למשל בן-שמואל, גלוסר, עמ' 95; פומיס, צמח דוד, רכו ע"א; מורנה, גלות, עמ' 47.

69. ראה דיון בהמשך.

70. למשל אהלות (תה' מה 9); ראה אנציקלופדיה מקראית, עמ' 464.

71. שם.

72. פרנסיס, ג'טקה, עמ' 83–84.

73. כמו בישעיהו כג 6.

74. כמו בשמות כח 20.

75. כמו ביחזקאל כז 25.

בזיהוי התוכיים. הפרשנים נחלקו בזיהויה של תרשיש המקראית, וההצעות רבות מאוד.⁷⁶ לכן יש לקבל בזהירות הצעות זיהוי הנסמכות על בסיס מקום גאוגרפי.

זיהו התוכיים בעת החדשה

אחירות מסורת הזיהוי נמשכה ברציפות גם בעת החדשה. סמואל בוכהרט, בן המאה השבע־עשרה, גרס שהתוכי הוא הטווס.⁷⁷ כמותו סברו רבים אחרים,⁷⁸ בהם גם מנדלי, שציין כי מולדתו היא הודו המזרחית⁷⁹ והוסיף: "התפי עולה על כלם בשלל צבעיו הרבים והעצומים [...] הוא הפליא בהדרו עוד עבדי שלמה, אשר לקחהו אתם באני תרשיש, להביאם אשכר למלך בין כל סגלת מלכים ושכיות החמדה".⁸⁰

לכאורה נראה כי התוכי אמור היה להבטיח את שמו בעברית העדכנית כשמו של ה־Peacock, וזו הייתה מסורת הזיהוי עד המאה השבע־עשרה, אלא שכידוע לא כך הדבר, וה־Parrot הוא שכונה בסופו של דבר בשם "תוכי".

הסדק הראשון ברציפות הזיהוי נמצא אצל תלמידו של בוכהרט, דניאל דה־אואה. אואה הכיר היטב את בוכהרט, כמוזכר כמה פעמים בספרו,⁸¹ והתנגד לפירושו, שהוא למעשה פירושם של רבים. כבר בעמודי המפתח של ספרו, בְּעֶרְךָ Thukkiim (=תוכיים), הוא כתב את מסקנתו העיקרית כי תוכיים אינם טווסים (Pavonas), אלא תוכים (Psittaci).⁸² אואה תמך את הצעתו בנימוק שאוניות תרשיש הפליגו לתרשיש, ותרשיש – כפי הצעותיהם של רבים מהחוקרים – היא באפריקה, השוכנת לחופי הים התיכון, ולא בהודו.⁸³ אלא שכבר ראינו שייתכן שתרשיש הוא רק שמו של צי האוניות שהפליג בים הגדול, ואין בשם זה כדי למנוע שתפליג גם ליבשות אחרות. אואה הקשה וטען שמולדתם של הטווסים היא דווקא פרס ולא מצרים או אפריקה, ועל כן לא סביר שבפסוק מדובר בטווסים.⁸⁴ אואה גם התייחס למורפולוגיה של המילה תְּכִיִּים וגרס שהיא משורש תכ"ה במשמע 'לאחוז חזק, להיצמד', וזה מתאים לתוכי של ימינו (Parrot), שאחיזתו בענפים חזקה הן במקורו והן בציפורניו. הוא

76. חלק מההצעות זיהו אותה עם ארצות אסיה הקטנה, סרדיניה או ספרד. יש שזיהו אותה עם ארצות אפריקה, כקרתגו. לזיהויה של תרשיש המקראית ראה אנציקלופדיה מקראית, עמ' 942–946; אוצר ישראל, עמ' 313–315.

77. בוכהרט, חיות, עמ' 136–137. תורה לאלכסנדר גורדין ואבנר אקר על סיועם בתרגום.

78. מרשן, מליץ, ערך תוכי; שיינהאק, תולדות, עמ' קנט, קס; בלוך, שבילי, א, עמ' ג; לינדא, ראשית, עמ' יח.

79. אברמוביץ, הטבע, עמ' 230.

80. שם.

81. למשל אואה, עמ' 184.

82. שם, באינדקס.

83. שם, עמ' 184–187.

84. שם.

הביא לראיה שורה של דוגמאות לציפורים בספרות הקלאסית שנקראות על שם תכונותיהן.⁸⁵

לכאורה ניתן לומר שמצאנו את האחראי לשבירת המסורת שתוכי הוא הטווס של ימינו, אבל כאמור גם לאחר זמנו של אואה במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים המשיכו החוקרים לדבוק בדעתם ולזהות את התוכי עם הטווס.⁸⁶ ולא זו בלבד, לרוב זיהויי החוקרים תכליתיים ונטולי דיון עד כי נראה שלא הכירו את הצעתו של אואה ולכן לא התעמתו איתה. מזמנו של אואה ניתן לראות אזכורים בודדים בלבד לזיהוי התוכי עם ה־Parrot, למשל החוקר הצרפתי קוואטרמרה הסכים עם אואה ופקפק בהצעת הזיהוי הרווחת. הוא טען שאין טעם להביא טווסים בכל שלוש שנים, כפי שמציין הפסוק במלכים, שכן הם מתרבים מעצמם, ולכן אלה התוכיים של ימינו.⁸⁷ גם אלכסנדר פון הומבולדט ניסה להפריך את הדעה שהייתה מקובלת עד אז במחקר. הוא ציין שקוואטרמרה סבר כי התוכי אינו טווס אלא תוכי (פאפאגיא⁸⁸) או העוף פניניה.⁸⁹

אבל כאמור החוקרים האלה אינם משקפים כלל את דעת הרוב, וגם לאחר זמנם המשיכו החוקרים לאחוז בדרך המסורת העתיקה. אם כך מניין בכל זאת התקבע שמו של התוכי כ־Parrot בעברית בת ימינו וגבר על הצעת הזיהוי שהסתמנה כחזקה מכולם, שתוכי הוא טווס?

התוכיים בעברית בת ימינו

כאמור, החל מזמנו של אואה היו חוקרים אחדים שסברו שהתוכי הוא Parrot, אבל באלה לא היה כדי להצביע על שינוי מגמה. תפנית מעניינת החלה באחד מן התרגומים לספר מסעותיו של כריסטופר קולומבוס (1492–1504) שעיבד יואכים הינריך קמפה.⁹⁰ בתיאור המסעות מסופר כי קולומבוס הגיע למקום שחשב אותו להודו, ולמעשה היה זה האי היספניולה ביבשת אמריקה, וכעדות להישגו לקח מבני המקום מזכרות למלך ספרד, שהיה בשליחותו. בתרגומו של מנדלסון המזכרות שנטל קולומבוס מן האי מתוארות כך:

ובני הודו נתנו לקלומבא חוטי צמר גפן, מאת אשר טוו בידם – גם חצים מעצמות דגים שנונים מאוד. ומכל פרי העץ. ומן העוף פאפאגיא השוכן בארץ הזאת.⁹¹

85. למשל מרגוס ('צוללן' בלטינית) על שהוא נוהג לצלול; ראה שם.

86. ראה הערות 78–79.

87. קטרם, אופיר. אם בכל זאת מדובר ב־Peacock, הרי שהיה עוף כשר למאכל, ואולי לכן נדרש לחדש את אספקתו.

88. בלשון אשכנז. בערבית: بَيْغَاء או بَيْغَاء.

89. הומבולדט, קוסמוס, עמ' 493–494.

90. קמפה, רובינזון.

91. קמפה, מציאת הארץ, עמ' 33.

עוף הפאפאגייא כאן הוא כאמור ה־Parrot. מנדלסון בתרגומו החליט להשאירו בלשון גרמאנית, כפי שהיה נוהג לכנות את ה־Parrot גם בלשון אשכנז, ולא להעמיד לו מקבילה עברית. לעומת זאת בתרגומו של גינצבורג, המאוחר בשש-עשרה שנים ממהדורה זו (ואולי אף תורגם ישירות ממנדלסון), נכתב כך:

כצמר גפן, פלפל, תוכיים, וקנה סוף ארוכים.⁹²

בניגוד למנדלסון גינצבורג החליט לעברת את כל שמות המזכרות ונתן את השם תוכי לפאפאגייא, Parrot. אומנם ראינו שגינצבורג לא היה הראשון לזהות כך, אבל ניתן לומר בזהירות שהתפנית בעלילת מסע שמו של התוכי חלה עם תרגומו זה. גינצבורג היה מהבולטים שבאנשי ההשכלה, ובכתביו השפיע על רבים בדורו.⁹³ כזה היה יצחק בן משה רומש, שקרא והכיר את כתביו של גינצבורג, ומדבריו ניכר שגינצבורג היה בעבורו מקור השראה: "אז נודעתי ע"י בן-יעקב, אשר בביתו באתי תמיד לקנות ספרים, אל זקני המשכילים. הם רמ"א (ר' מרדכי אהרן) גינצבורג [...] עד כי נהיה לרעים ואוהבים נאמנים כל עוד היינו בוויילנא עד הפרדנו איש לעברו."⁹⁴ יש כאן יסוד סביר להניח כי בכתביו של גינצבורג קרא רומש גם את עיבודו לקולומבוס.⁹⁵ לאחר שגמע רומש מספרות ההשכלה הוא קיבל את העוז להוציא רשמים מתחת קולמוסו. פרסומו הראשון היה גרסה עברית משלו לסיפור רובינזון קרוזו,⁹⁶ בספרו "כור עוני".⁹⁷ עלילת רובינזון התרחשה על אי בודד, שם פגש רובינזון כל מיני בעלי חיים, ואחד מבעלי החיים שהפך להיות חברו הטוב הוא ה־Parrot. לאור המטען הספרותי שנשא עליו רומש ולאור ההניעה האידאולוגית לתרגם ולהשתמש בעברית⁹⁸ ניתן להבין את הרקע שהוביל לתרגום לעברית של "רובינזון" ואת המאמץ לחפש חלופות עבריות הולמות למילים רבות.⁹⁹ ואכן מצויד במטען הזה תרגם רומש את Parrot – "תוכי", ובהערה הוסיף: "פאפאגייאן".¹⁰⁰ בתרגומו זה הוא המשיך והטמיע את מה שבעיני רבים נתפס כטעות זיהוי.

כדי להבין את משמעות הזיהוי והשפעתו על העברית המדוברת יש להתבונן בממדי ההשפעה של "כור עוני" על דורו של רומש ולאחר מכן. דובנוב¹⁰¹ דנה באופי חיבורו של רומש, בייחודו בסגנון הכתיבה והתחביר שלו ובבחירה שלו במילים עבריות.

92. קמפה, גלות הארץ, עמ' 27.

93. דובנוב, כור עוני.

94. זלקין, רומש, עמ' 209–210.

95. וגם לאור העובדה שהוא קרא את כתביו של קמפה עצמו, כמו שמציין רומש בתחילת ספרו.

96. גם קמפה כתב עיבודים אחדים לרובינזון.

97. רומש, כור עוני. שם הספר לקוח מהמקורות: "כי באש יבחן זהב ובני אדם בכור עוני" (בן סירא ב, ה).

98. ראה דובנוב, כור עוני, עמ' 526.

99. שם, עמ' 523–541.

100. רומש, כור עוני, עמ' 60.

101. דובנוב, כור עוני.

לטענתה אף שרומש לא היה מן המפורסמים שבתולדות ההשכלה, וחרף העבודה שבימינו "כור עוני" אינו מפורסם כבעבר, הייתה לו לספר זה השפעה רבה על שני דורות של קוראים לפחות.¹⁰² "כור עוני" יצא בחמש מהדורות וזכה לאלפי קוראים עד שנתיישן סגנונו והוא נדחה מפני תרגומים אחרים. אוריאל אופק סבר שרובינזון היה גיבורו של הסיפור המתורגם הגדול הראשון בספרות הילדים העברית.¹⁰³ הוא טען שבעיני המשכילים היה רובינזון סיפור חשוב מאוד, והראיה היא שרבים שלחו גרסאות משל עצמם לסיפור עוד בטרם פרסם רומש את גרסתו.¹⁰⁴ לא רק את סופרי ההשכלה עניין סיפורו של קרוזו – כפי שנחשף בעיבורו של רומש, אופק הביא את עדותו של יעקב פיקמן כי "כור עוני" כבש גם את ליבות הילדים והסעיר את דמיונם של קוראי רובינזון בעברית:

"כור עוני" [...] היה בלי ספק אחד הספרים המעטים בילדותנו, שנסכו עלינו שכרון והוציאנו ממיצר העיירה העגום למרחבי עולם רחוקים. דמיונו נאחז בו, בנוסע מופלא זה, שידע לשחרר את עצמו משממונו של העולם הישן ולהפוך אי נעזב לארמת שדה וגן, למקלט שלווה ובטחון". [...] רובינזון היה לנו ואולי הרבה יותר אפילו מאמנון של "אהבת ציון" – הגיבור למופת, אשר חייו ופעולותיו גירו את דמיונו ובדמותו ראינו את עצמנו בחלומותינו הראשונים.¹⁰⁵

בן־יהודה הכתיר את "כור עוני" לספר שהדליק בנפשו את "אש האהבה ללשון העברית, אשר מים רבים של שטף החיים אחרי כן לא יכלו לכבותה".¹⁰⁶ החשיבות הגדולה של "כור עוני" בעינינו היא תפוצתו בקרב הנוער והילדים שדיברו וקראו בעברית. אם כן לא עוד ספר מדעי חשוב שמקבל הכרה רק בקרב חוקרים, בלשנים וזואולוגיים, אלא חיבור נגיש, מעניין וסוחף המשפיע בעקיפין ובמישורין על לשונם של הילדים והנוער, על לשון העם. פועל יוצא של פופולריות ספרו המתורגם של רומש היה הדירת סגנונו ומילותיו ללשון העם. אומנם אחרים וקודמים לרומש כבר תרגמו את התוכי המקראי ל-Parrot, אבל אין להמעיט בחלקו של רומש בהטמעה החזקה של שם זה בלשון העברית המדוברת. ייתכן שעם פרסומו של "כור עוני" שוב לא ניתן עוד לקרוא בשפת העם את השם "תוכי" בכוונה לטווס (peacock).

הטמעת השם "תוכי" בלשון עברית

החל מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה כבש השם תוכי בכוונת Parrot את הלשון העברית העממית. בעוד החוקרים המשיכו לדבוק ברציפות מסורת הזיהוי

102. שם, עמ' 423.

103. אופק, ספרות, עמ' 176.

104. שם, עמ' 175.

105. שם, עמ' 176.

106. בן־יהודה, החלום, עמ' 60.

המקורית, שלפיה התוכי המקראי הוא הטווס, בפועל המציאות בשטח הראתה נוהג אחר לחלוטין. בראשית המאה התשע-עשרה המינוח בספרי הלימוד והנוער עלה בקנה אחד עם מסורות הזיהוי, תוכי 'טווס'¹⁰⁷ ואילו לקראת סוף המאה התשע-עשרה ואילך נקטו העיתונים,¹⁰⁸ ספרי הלימוד וספרי הילדים¹⁰⁹ תוכי לציין parrot, כבימינו, אולי בהשראת רומש. אם כן בזמן שהחוקרים המשיכו לפרש תוכי 'טווס',¹¹⁰ באותן השנים ממש ואף עד ימים אלה לשון העם כבר הכריעה אחרת.¹¹¹ הוכחה נוספת שזיהוי התוכי המודרני רווח כעובדה מוגמרת כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה מצאנו בשינוי גרסה לאמרה המפורסמת של ר' יהודה הלוי "כרבור התוכי וכצפוף הזרזיר",¹¹² המדברת על אנשים שמייחלים כביכול למקדש אבל בעצם לא ממש מתכוונים לכך. אלא שבגרסת המקור, שתרגם אבן תיבון, ובגרסאות הקרובות לה, לא מזכר התוכי, אלא "כצפוף הזרזיר והדומה לו".¹¹³ במקור הערבי, כפי שמוכא אצל הרב קאפח, נזכרים המונחים אלזרזור ואלבבאגא.¹¹⁴ אבן תיבון הזכיר רק את הזרזיר, ואבן שמואל¹¹⁵ והרב קאפח תרגמו את המונח השני (כבאגא, parrot) בשמו העברי המודרני – תוכי. ברור שהמהדירים המודרניים, ובראשם אבן שמואל, כבר הושפעו מהזיהוי שרווח בזמנם ותרגמו את המצפף הדומה לזרזיר, הלא הוא parrot, בשם המודרני "תוכי".¹¹⁶

אחרית דבר

האקדמיה ללשון, שקיבלה ממדינת ישראל את הסמכות לקבוע מונחים עבריים, ובהם שמות בעלי חיים, פרסמה לאחר ישיבות רבות את רשימת שמות העופות מן הארץ (1964) ומן הנכר (1972).¹¹⁷ התקבעות השמות ברבור ותוכי בלשון הדיבור

107. למשל מאנדלשטם, אלף-בית, ב, עמ' 52.
108. א"ח חרל"פ, "חידה", החבצלת, 7.12.1903, עמ' 6; "מי שרוצה לקנות תוכי", מוריה, 3.12.1912, עמ' 1; "מבעד למסוה", דאר היום, 29.10.1920, עמ' 2; "תוכי – עד במשפט עדות", העם, 29.4.1931, עמ' 3; ג' שרוני, "ד"ר דוליטל בתחנתו הראשונה", מעריב, 5.9.1948, עמ' 2. ראה דוגמה לכתבת עיתון בנספח.
109. למשל מרגולין, זואולוגיה, עמ' 106–107; שמאלי, עולם, עמ' 58.
110. אפילו אליעזר בן יהודה, שהכיר בחשיבותו של "כור עוני" ובתרומתו לשפה העברית, הביא בכל גרסאות המילונים שלו את האפשרות שהתוכי הוא הטווס; ראה בן-יהודה, מילון, עמ' 7745.
111. למשל פליקס, החי, עמ' 90; יעקבוביץ, דוכיפת.
112. אבן-שמואל, כוזרי, מאמר שני, כד (עמ' סד).
113. ראה למשל מוסקטו, כוזרי, עמ' פח. ואף בגרסאות מאוחרות בהרבה, עד המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה: בן-הירש, כוזרי, עמ' 33; קול יהודה ואוצר נחמד, כוזרי, עמ' 81.
114. קאפח, כוזרי, עמ' נט.
115. אבן שמואל, כוזרי, מאמר שני, כד (עמ' סד).
116. שילת, כוזרי, עמ' מג; קאפח, כוזרי, עמ' נט; בנעט, כוזרי, דף 38 ע"ב.
117. הישיבות תועדו חלקית בכתב יד, והם שמורים בארכיון האקדמיה ללשון.

בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הביאה לכך שהאקדמיה קיבלה את הזיהוי שהתחיל בזמנם של אואה או אוואלד כמילה החקוקה בסלע. במקרה של הברבור וגם במקרה התוכי לא נרשם אף באחד מתיקי הזואולוגיה הרבים שבארכיון האקדמיה ולו ויכוח אחד בדבר שמותיהם של העופות הללו. עם החברים שהשתתפו בישיבות ועם המלומדים שהרשימות נשלחו אליהם בטרם פרסומם – כדי לאפשר להם לערער על הצעות הזיהוי ולחוות את דעתם – נמנו זואולוגים, בלשנים, סופרי טבע ומלומדים נוספים. לפי הרשומות אף לא התנגדות אחת נרשמה לקבלת השמות ברבור ל-Swan ותוכי ל-Parrot. יתרה מכך, גיזרון שמות העופות הללו גויס לטובת תיאור שמות בעלי חיים אחרים, בשל אופיים, כגון דג התוכינן הססגוני כתוכי.¹¹⁸ רוצה לומר, השמות ברבור ותוכי חדרו כל כך לתודעה עד כי היה נראה שכך נקראו מאז ומעולם, והאקדמיה ללשון העברית נתנה את האישור הסופי והרשמי לכך.

סיכום

הברבור והתוכי, שני עופות שנזכרו במקרא בהקשרו של שלמה המלך ובמידה רבה באו להעיד על עושרו המופלג, נזכרים בספר מלכים לצד בעלי חיים נוספים, ושניהם במשמעותם המקורית נחשבו לעופות הכשרים למאכל.¹¹⁹ המכנה המשותף ביניהם הוא הדרך שבה התקבע שמם בלשון הדיבור. נראה שבתחילה עברה מסורת הזיהוי שלהם והשתלשלה מדור אל דור בהדרגה ובהתמדה מבלי מפריע, עד לעת החדשה. בעת החדשה פורסמו פרשנויות מודרניות שלא היה להן סעד בפרשנויות הקדומות, ובגלל צירוף ארעי של מקרים או משום העדפת זיהוי חדש מצד חוקרים ומילונאים חשובים, גברו הפרשנויות המודרניות על מסורת הזיהוי המקוריות המבוססות. ביטוי מובהק וחריף לכך ניתן בסוגיית התפנים, ופחות בזיהוי הפרפרים, שנשאר באותה משפחת עופות. מרגע שהצעות החדשות קנו אחיזה בלשון העם, נדמה כי אפס הסיכוי לשנות את המציאות. האקדמיה ללשון קיבלה, אולי על כורחה, את השמות תוכי וברבור במשמעותם החדשה, ונראה שבפועל גם אילו רצתה לא היה בידה לשנות דבר. ואף על פי כן, חובת גילוי האמת עומדת על כתפנו, ולמרות השתרשותם החזקה של שמות אלה ואחרים בלשון העברית יש לנסות לכל הפחות להציג את המורכבות הפרשנית-לשונית בהתקבעות לשון הדיבור שלנו ולחשוף טעויות או ידיעות אחרות חד-משמעיות כמו בזיהוי התכיים. הינה כך כתב שמעון בודנהיימר בספרו על החי של ארץ ישראל: "הגיע הזמן להפסיק את ההפקרות בשימוש בשמות עבריים של בעלי-חיים, שימוש העומד בניגוד גמור למצב ידיעותינו על החי בארץ-ישראל".¹²⁰

118. ארכיון האקדמיה ללשון העברית, מכל 38, תיק 12.

119. על כשרות הטווס ראה עמר, טווס.

120. בודנהיימר, החי, עמ' 393.

במקרה של הברבורים אפשר למצוא תירוצים "מקילים", שהרי קיים דמיון פיזי ואנטומי רב בין האווז ובין הברבור. אולם במקרה של התוכיים מדובר בשני סוגים שונים של עופות, ממחלקות שונות לחלוטין, הרחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. וחרף זאת התקבע זיהוי זה בלשון העברית המודרנית.

נספח: התוכי של ימינו בעיתונות (עיתון "העם: עיתון לאומי", 1931.4.29)

תוכי – עד במשפט אישות

לפני זמן מה נתברר בעיר אנגלית אחת משפטם של בעל ואשתו. הבעל האשים את אשתו בבגידה ודרש על סמך זה שתנתן לו זכות לגרש אותה. הוא טען, שאשתו מעלה בו עס ידידה, שהיה מבקר בביתם. כעד ראשי במשפט הזה שימש ... תוכי, שהיה חי בכלוב בביתו של הזוג. התוכי היה משמיע מדי פעם את המלים: "נשק לי, רוברט"; (רוברט היה שם הידיד). הסניגור של האשה הסתמך על כח-זכרונם של התוכים, שהוא מפותח מאד, וטען, כי ישנה אפשרות, שהאשה אהבה את הידיד לפני הנישואין, וכי מאז נשמרו המלים בזכרונם של התוכים, אבל השופט לא התחשב בטענה זו והחליט, שהדין עם הבעל. האשה קבלה גם פיטורין. אבל כעבור זמן מה בא הבעל אל האשה המגורשה ונשא אותה שוב, כי אהב אותה מאד. בינתים מת התוכי, ומובן, שאחרי הנישואין המחודשים נזרה האשה מלהכניס תוכי אחר אל ביתה...

קיצורים

אברכנאל, פירוש = פירוש הנביאים לרבינו יצחק אברכנאל, ג: מלכים, מהדורת י' שביב, ירושלים תשע"א

אבן-ג'נאח, שורשים = י' אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת א' נויבאר, אוקספורד 1875

אבן פרחון, מחברת = שלמה אבן פרחון, מחברת הערוך, פרסבורג תר"ד
 אבן-שמואל, כוזרי = י' אבן-שמואל, הכוזרי לרבי יהודה הלוי, ירושלים תשל"ג
 אברמוביץ, הטבע = ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, ב, זיטומיר תרכ"ז
 אהרני, תורת החי = י' אהרני, תורת החי, א: בעלי החוליות, תל אביב תרפ"ג
 אואה = P. D. Huët, *Tractatus de situ paradisi terrestris*, Amsterdam 1698
 אוואלד, היסטוריה = H. Ewald, *Geschichte des Volkes Israel bis Christus*, III, Göttingen 1847

- H. Ewald, *The History of Israel*, trans. J. E. Carpenter, III, London 1878
 אוואלד וקרפנטר, ההיסטוריה = נ' אירבוך, עולם החי, חלק א, קשינב תרפ"ב
 אופק, ספרות = א' אופק, ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב תשל"ט
 אוצר ישראל = אנציקלופדיה אוצר ישראל, י, לונדון 1935
 אייזנשטיין, אוצר = י"ד אייזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו יורק תרע"ה
 אינהורן, בעלי החיים = א"י אינהורן, בעלי החיים, ספר שני, ורשה תרפ"ג
 אלדבי, שבילי אמונה = ר"מ אלדבי, שבילי אמונה, ירושלים תש"ן
 אנציקלופדיה מקראית = אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות של המקרא ותקופתו,
 ת, ירושלים תשמ"ב
- J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle*, I, Princeton = עבודות
 אריסטו, עבודות = פ"ש בודנהיימר, "ברבורים אבוסים", לשוננו טו (תש"ז),
 1984
 עמ' 146–145
 בודנהיימר, החי = פ"ש בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים תשט"ז
 בוחרט, חיות = S. Bochart, *Hierozoicon: Sive Bipertitum opus de Animalibus
 Sacrae Scripturae*, London 1663
 בוכניק, ברעז ועמר, זיהוי החיות = ז' עמר, ר' בוכניק וג' ברעז, "זיהוי החיות
 הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכאולוגיה", קתדרה 132 (תשס"ט),
 עמ' 54–33
 בוכניק, ברעז ורייך, תרנגול = ר' בוכניק, ג' ברעז ור' רייך, "מובחר שבעופות
 תרנגול' – על מקומו של התרנגול בכלכלת החי של יהודה בשלהי ימי הבית
 השני", חידושים בחקר ירושלים טז (תשע"א), עמ' 140–119
 ביליק, התרנגול = א' ביליק, "התרנגול במקרא", בית מקרא יח (תשל"ג), עמ' 69–65
 בלוך, שבילי = ש' בלוך, שבילי עולם, א–ב, ורשה תרנ"ד
 בן-אליעזר, רפואה = י' בן-אליעזר, רפואה וחיים מירושלים ושער הסגולות מספר
 דרך ישרה, ירושלים תרצ"א
- בן-הירש, כוזרי = ר' בן-הירש וי' מהמבורג, ספר הכוזרי, פרנקפורט 1838
 בן-זאב, אוצר = י"ל בן-זאב, אוצר השרשים, וינה 1816
 בן-יהודה, החלום = א' בן-יהודה, החלום ושברו, תשל"ט
 בן-יהודה, מילון = א' בן-יהודה, מילון עברי, וילנה 1901
 בן שלמה, פירוש = א' בן שלמה, פירוש נביאים ראשונים, קריית אונג תשס"ו
- M. Ben-Shmuel, *Glossaire hébreu français en caractères
 hébreux de la Bible*, Paris [n.d.; About 14th century]
 בנעט, כוזרי = צ' בנעט, כתאב אלרד ואדליל פי אלדין אדליל, ירושלים תשל"ז
- D. J. Brewer, D. B. Redford and S. Redford, *Domestic
 Plants and Animals: The Egyptian Origins*, Warminster 1994

- W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin 1987
- גרזובסקי, מילון = י' גרזובסקי, מילון של כ"ס, מעברית לרוסית ואשכנזית ומרוסית לעברית ואשכנזית, חלק ראשון, ורשה התרס"א
- גרזובסקי וילין, מילון עברי = י' גרזובסקי וד' ילין, המילון העברי: מילון שמושי עם ציורים, יפו תרע"ט
- דובנוב, כור עוני = ק' דובנוב, "לשון מקרא באי שומם: עיון בלשונו של המשכיל יצחק רומש ב'כור עוני', גרסה עברית של הספר 'הרפתקאות רובינזון קרוזו'", נטעי אילן, בעריכת מ' בראשר וע' מאיר, ירושלים 2014, עמ' 523–541
- דור, החי = מ' דור, החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז
- דיין, החי = א' דיין, החי במקרא, ירושלים תשע"ז
- P. F. Houlihan, *The Birds of Ancient Egypt*, Warminster = הציפורים הוליאן, 1986
- A. Homboldt, *Cosmos*, Paris 1856 = הומבולדט, קוסמוס
- הנובר, שפה ברורה = נב"מ הנובר, ספר שפה ברורה, פראג ת"ך [1659]
- M. T. Varro, *On Agriculture*, trans. W. D. Hooper, London = וארו, חקלאות 1999
- זלקין, רומש = מ' זלקין, "יצחק רומש: בין 'השכלת הפריפריה' ל'השכלה פריפריאלית'", עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה, מוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורות, בעריכת א' צור, באר שבע תשס"ה, עמ' 185–213
- טלשיר, שומרונים = ד' טלשיר, שמות בעלי חיים בתרגום הארמי של השומרונים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
- טלשיר, שמות חיים = ד' טלשיר, שמות חיים: בעלי חיים מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב
- H. B. Tristram, *The Natural History of the Bible*, = טריסטרום, ההיסטוריה London 1867
- יעקבוביץ, דוכיפת = י' יעקבוביץ, "דוכיפת ותכ"י", לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 200–201
- כהנא, מילון = א' כהנא, מילון רוסי-עברי, קייב 1907
- G. Loud, *The Megiddo Ivories*, Chicago 1939 = לאוד, מגידו
- L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmud*, Frankfurt 1858 = לויזוהן, הזואולוגיה
- לוינגר, כשרות = י"מ לוינגר, מאור לכשרות, א, ירושלים תשע"ב
- לינדא, ראשית = ב' לינדא, ראשית לימודים, וילנה תרכ"ט
- מאנדלשטם, אלף-בית = א"ל מאנדלשטם, אלף-בית, 1–2, וילנה 1849
- מדרש הגדול = מדרש הגדול לבראשית, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ז
- מודנה, גלות = י"א מודנה, גלות יהודה, ונציה שע"ב [1612]
- מוסקטו, כוזרי = יב"י מוסקטו, ספר הכוזרי, ונציה שנ"ד
- מרגולין, זואולוגיה = י' מרגולין, זואולוגיה: בעלי חוליות, תל אביב תש"ו

- מרקוס, ברזילי = א' מרקוס, ברזילי: מסה בתולדות הלשון העברית, ירושלים תשמ"ג
 מרשן, מליץ = א' מרשן, מליץ שפת עברית, מץ 1827
 עמר, טווס = ז' עמר, "כשרות הטווס", שנה בשנה מג (תשס"ג), עמ' 203–210
 עמר, מסורת = עמר, מסורת העוף, ירושלים תשס"ד
 עמר, סירוס = ז' עמר, "סירוס בעלי חיים לצורך פיטום", המעין נח ג (תשע"ח),
 עמ' 60–66
 עמר, צמחי = ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב
 פומיס, צמח דוד = ד' פומיס, צמח דוד, ונציה שמ"ז [1587]
 פטרי, תל-פארה = F. Petrie, *Beth-Pelet I (Tell Fara)*, London 1930
 פליניוס, היסטוריה = G. Plinius, *Naturalis Historia*, trans. H. Rackham and
 W. H. S. Jones, London 1989
 פליקס, החי = י' פליקס, החי של התנ"ך, תל אביב תשט"ו
 פליקס, עולם הצומח = י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1976
 פרנסיס, ג'טקה = H. T. Francis (trans. from Pāli), *The Jātaka*, III, London 1897
 קאפה, כוזרי = ר"י קאפה, ספר הכוזרי לרבנו יהודה הלוי זצ"ל, קריית אונו תשנ"ז
 קדמוניות היהודים = י' בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, מהדורת א' שליט, ירושלים
 תשנ"ב
 קול יהודה ואוצר נחמד, כוזרי = באור קול יהודה ואוצר נחמד, וילנה תרס"א
 קולומלה, חקלאות = L. J. M. Columella, *On Agriculture*, trans. E. S. Forster
 and E. H. Heffner, London 1968
 קוי', אווז = I. Koch, "Goose Keeping, Elite Emulation and Egyptianized
 Feasting at Late Bronze Lachish", *Tel Aviv* 41, 2 (2014), pp. 161–179
 קטרם, אופיר = P. M. Quatrème, "Le Pays D'ophr", *Mémoires de l'Académie
 des inscriptions et belles-lettres* 15, 2 (1848), pp. 349–402
 קמפה, גלות הארץ = י"ה קמפה, גלות הארץ החדשה על ידי כריסטופר קולומבוס,
 בתרגום מ"א גינצבורג, וילנה תקפ"ג
 קמפה, מציאת הארץ = י"ה קמפה, מציאת הארץ החדשה, בתרגום מ' מנדלסון,
 אלטונה תקס"ז
 קמפה, רובינזון = J. H. Campe, *The New Robinson Crusoe*, London 1789
 קנסדל, חיות = G. Cansdale, *Animals of Bible Lands*, Exeter 1970
 קפלן, תורת חיים = א' קפלן, תורת חיים: חמישה חומשי תורה והפטורות ויקרא,
 ירושלים וניו יורק 1981
 קרא, פירוש = ר"י קרא, פירוש על נביאים ראשונים, ירושלים תשל"ב
 רומש, כור עוני = י' בן-משה רומש, ספר כור עוני, וילנה תרכ"ב
 ריינר, מילון = E. Reiner (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental
 Institute of the University of Chicago*, Chicago 1965
 רס"ג, האגרון = רב סעדיה גאון, האגרון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט

שדה, החי = מ' שדה, החי בארץ ישראל בראי הארכאוזואולוגיה בתקופת הברונזה
המאוחרת והברזל, חיפה 2012

שו"ת מהר"י = שו"ת מוה"ר ישראל מברונא, ירושלים תשמ"ז
שו"ת מלמד = שו"ת מלמד להועיל, יורה דעה, פרנקפורט תרפ"ו
שטיינברג, האורים = י' שטיינברג, משפט האורים, תל אביב 1952
שיינהאק, תולדות = י' שיינהאק, תולדות הארץ, ורשה תר"א
שילת, כוזרי = י' שילת, ספר הכוזרי, ירושלים תש"ע
שמאלי, עולם = א' שמאלי, עולם החיות, תל אביב 1952
שפר, בעלי החיים = ל' שפר, תורת בעלי-החיים, חלק שני, ורשה תרפ"ג